

Souvenir – Transfert Imaginaire

כל אחד יודע מה הן מזכרות. אין כמעט אדם שלא הביא עמו מזכרת מן החופשה שלו. אף על פי כן המזכרת היא תופעה שאינה נתפסת בנקל, שכן כל דבר עשוי ליהפך למזכרת אם הנוסע בחר בו להיות כזאת. לפיכך אנסה להציג את התופעה אך ורק בקווים כלליים.

בדרך כלל מזכרות הן חפצים קטנים ממקומות רחוקים שניתן להחזיקם בידיים ואשר ערכם מבחינת השימוש היומיומי קטן מאוד, אך ערכם כמושגים – הוא אינסופי. התכונה המאפיינת את המזכרת היא שערכה הוא אך ורק הערך שבעליה מייחס לה. המזכרת מייצגת קשר מיוחד במינו בין הזיכרונות לבין חפץ כלשהו.

המזכרת זרה למקום שבו היא נשמרת. את כוחה היא שואבת דווקא מהריחוק במקום ובזמן מן החוויה הקשורה בה. האדם אינו זוכר את הרגע שחלף ואבד כשלמות, אלא רק בקטעים מהחוויה, דבר ההופך אותו לרגע יחיד ומיוחד. התיזה שלי אומרת שהדבר הקושר את הזיכרון שלנו אל המזכרת הוא תולדה של בחירה המתממשת לפי חוקי המשאלות והכמיהות שלנו. המזכרת שואבת את עוצמת השפעתה מן ההעדר, אבל באופן פרדוקסלי היא מהווה בו-זמנית גם ערובה מוחשית לגעגוע לאותו גן עדן אבוד.

המזכרת קשורה בנטיעה. הנוסע חשוף לפיתוי של התקווה שאותו מקום רחוק וזר שלא ניתן לחזור אליו, יתגלה כמשהו שונה מן המציאות שבה הוא חי. אותם המאפיינים, המבדילים, לכאורה, בין המקום ההוא לבין המוכר והידוע, זוכים להאדרה ונהפכים לכר שעליו ניתן להשליך אפשרויות ורצונות חדשים. אי-הנחת מן התרבות שממנה בא הנוסע, הופכת את הרחוק למקום של געגוע, לשאיפה לחיים טובים יותר ולסדר חברתי צודק יותר. ברוח זו יצר מונטיין (Montaigne) בכתבי המוסר-הפילוסופיים שלו את תמונת "הפרא האציל" החי בשלום וללא דאגות בהרמוניה עם הטבע. במזכרת יש משום ביטוי של תקווה לגן עדן, ל"טוב שבכל העולמות", ובכך היא מתקרבת לתחום האוטופיה. אבל המזכרת היא יותר מזה, היא חפץ שבאמצעותו עוטות הערקות האוטופיות לבוש מוחשי. היא חפץ מוחשי ואשליה חולפת בעת ובעונה אחת.

כך נוצרה קרבה בין המזכרת לבין אותם חפצים נדירים ומסקרנים שמילאו החל מן המאה ה-16 את אוספי האמנות והפלאים כאסמכתא למציאותיות של תפיסות עולם אוטופיות. הפן האנציקלופדי של האוספים הללו המגלמים את הסודות והחוקים של העולם בזעיר אנפין, נחשף במאה ה-17 יותר ויותר באמצעות העניין המדעי, ובמקום הפירוש האוניברסלי של העולם, הופיעה תמונת מצאי המבוססת על הסתכלות ומפורדת לתחומים, תמונה המרסקת את האחדות הישנה בין האמנות למדע.

המחקר והניצול של אזורים ויבשות חדשות שהתגלו בחיפוש אחרי חומרי גלם ואפשרויות התיישבות, גרמו להתפוגגות הקסם של ראיית העולם הזאת. בעקבות המסחר עם הודו המזרחית התפתחו שווקים וחברות סחר חדשות. הזר והאקזוטי המשיך להלך קסם על הבריות וכוון יותר ויותר לארצות

ותרבויות שבהן קיוו למצוא דברים שניתן להפיק מהם תועלת, לסחור בהם, או שהבטיחו אפשרויות והזדמנויות חדשות. אופנות שונות כדוגמת האופנה הסינית, ההתלהבות מהמזרח או מיפן, שהתבטאו בראש ובראשונה בתחום הריהוט הביתי, בתחום הלבוש ובעיצוב גנים, הופיעו בעקבות גילוי עולמות חדשים. הזר נהפך לזמין על ידי הטמעתו במקומי וכאשר העריכו אותו כשימושי או יפה כמו התבלינים, צמחי המאכל וצמחי הנוי - הוא אומץ. בהקשר זה עולים במחשבתי חומרים כמו זעפרן, קינמון, משי, תה, קפה וקקאו, תפוחי אדמה ובצל.

ערבוב התרבויות קודם בראש וראשונה הודות לאמצעי התחבורה והתובלה החדשים. עם המצאת הרכבת בתחילת המאה ה-19, נעשתה הנסיעה נוחה יותר ושווה לכל נפש ועד מהרה נהפכה לחלק בלתי נפרד של ההשכלה הבורגנית. אך רק אחרי מלחמת העולם II ובעקבות התרחבות התחבורה האווירית, נעשו הפנאי והנסיעות לחוץ לארץ לנחלת האדם מן השורה. כיום, עם התפשטות התיירות, נהפכו יעדי הנופש למקומות של שיגרה, והמזכרות – לסחורה זולה בייצור המוני. אפילו הצדף הישן והטוב מחוץ הים האהוב, הוא עתה זמין לכל אדם, אך הזיכרון הקשור בו נותר ייחודי, מזכרת מגן העדן האישי.

אולם הגעגועים לזר נותרים בלתי מסופקים וגורמים לנו לחזור שוב ושוב על חוויית הנסיעה, אם כי מלבד החלל החיצון כבר אין בעולמנו כל טריטוריה לא נודעת שתזין את הכמיהה לאקזוטי. נהפוך הוא, הגלובליזציה הדוהרת הודות לקדמה הטכנית, אפילו מקטינה את ההבדלים. אולם לאור העובדה שהמזכרות בכל זאת פועלות את פעולתן, אין מנוס מן המסקנה שלא אל הזר משתוקק האדם – ועל כן אל ייפלא בעיניכם אם תפגשו בתערוכה זו את בבואת עצמכם במראה.

התערוכה "Souvenir – transfert imaginaire" אינה מציגה אוסף של מזכרות, אלא את אמנות האובייקט העוסקת בנושא "מזכרות". אמנים ואמניות נענו להזמנה למלא קופסת קרטון נתונה בחפצים שונים המתייחסים לנושא. העובדה שמדובר באובייקטים נובעת מן העובדה שמזכרת היא חפץ שניתן להחזיקו ביד. בהקשר זה התעוררה בי השאלה האם אמנם מקרה הוא שאמנות האובייקט הופיעה בזירה דווקא בתחילת המאה ה-20 – כאשר המזכרת הגיעה לשוק בצורת מוצר תעשייתי בייצור המוני.

במסגרת המאמצים להשתחרר מיסוד החיקוי בציור, סולק החפץ ממשטח התמונה, אך חזר והופיע שוב אצל הדאדאיסטים והסוריאליסטים בצורת "ready made" ו-"object trouve". חפצים אלה שהוצאו מהקשרם היומיומי, גולשים, ברגע שמכריזים עליהם כעל יצירות אמנות, לתחום שבו הם מעוררים מחשבות אחרות מאלה שנהגו לקשור אליהם קודם לכן, ופותחים פתח לספקולציות סובייקטיביות לחלוטין.

ריטה בישוף רואה בכך תפנית מהותית: במאמרה על השפעת האובייקט באמנות, היא אומרת: "מה שהוא (החפץ) מסמל הוא לא פחות מכך שהמודעות המערבית העצמית קרסה, שהמהות האמיתית של הדברים מזוהה עם התמונה שאנו יוצרים לעצמנו עליהם."

לפיכך, אמנות האובייקט מצליחה להעלות את מה שעד כה לא היתה לו מקבילה מוחשית. האובייקטים האמנותיים נהפכים למטפורות של מה שנחוה בהווה הפנימית ושלא תואר עד כה. המחשבות הנצמדות אל האובייקט המוחשי כבר אינן סובבות סביב האובייקט עצמו, אלא נוברות בזיכרון. בדומה לכך, גם המזכרת עצמה היא בעלת משמעות כפולה והיא מהווה חפץ ומראה מקום בעת ובעונה אחת.

אמנות האובייקט והמזכרות, הממזגות את האמנות עם החיים והמתייחסות לתחום סובייקטיבי בלתי נתפס, חשודות תכופות בקיטש. בוויכוח על הקיטש מועלית שוב ושוב, כנגד העמדה המסורתית שלפיה הקיטש הוא בגדר התענגות על רגשות מצד הצרכן, התביעה להתחשב בהקשר ההיסטורי, החברתי והתרבותי של החפץ החשוד, ולהעריך אותו מוסרית על סמך הפונקציה שהוא ממלא ולא מתוך התייחסות אליו כשלעצמו.

מהי המשמעות האפשרית של כל זה לגבי הייצור ההמוני של מזכרות ואמנות האובייקט? שניהם נובעים מן העניין האינטנסיבי בחקר האזורים הסובייקטיביים שטרם נחקרו. הדאדאיסטים ערכו ניסויים באבסורד, בבדיחה, בפרדוקס. הסוריאליסטים, מונעים על ידי הפסיכואנליזה של פרויד, ניסו לרתום את התת-מודע כמקור ליצירה האמנותית. בתגובה לכך נעשו התנאים לתפיסה (של המציאות) למוקד המחקר.

תפקיד המזכרת והאובייקט, בהתאם לביצוע ולמתח ביניהם לבין הצופה, הוא לעורר את פוטנציאל הנכונות לחשוף אזורים נעולים של החוויה האינדיווידואלית. עם זאת, פתוחה בפניהם גם האפשרות להימנע מלשוט במעמקים המסוכנים (של התודעה) ותמיד לחזור אל אותו נמל מבטחים. סביר להניח שאלה האחרונים שייכים לממלכת הקיטש. אם המזכרת תיהפך לנושא של אמנות האובייקט הסדרתי, כמו ה"מזכרות הגלובליות", שתי הדרכים תשרודנה, אך מעבר לכך מצליח הקיטש, תהיה דעתנו עליו אשר תהיה, לחזור לתחום האמנות, דווקא כאמצעי סגנוני המספק מידע על תחומים קיטשיים, בתנאי שתשרור בה רוח של תגליות והרפתקנות.

יוטה זאום

Souvenir Sentimental

מזכרות הן, כידוע, אובייקטים למזכרת ממקומות מיוחדים, הנבחרים על פי רוב כמתנות לקרובים וידידים. אולם בצורת ההגשה הזאת הן מהוות לא רק סימני היכר או סמלים של מקום כלשהו, אלא גם נושאי זיכרונות אישיים הקשורים לחפץ מסוים ומכאן שהמזכרת תופסת עמדה ייחודית בין הדמיון לבין האובייקט. הפרטי והכללי מתאחדים בה בדמות אחת – ובכל זאת, או אולי דווקא בשל כך – שורה עליה מעין חירות. המקבל חופשי להדגיש את הפן האחד או את הפן השני: הוא יכול להתמסר למחשבות בדבר המניעים של הנותן ונסיבות הרכישה, או לקבל את החפץ פשוט כסמל.

תנאי מוקדם מובן מאליו להשפעת המזכרת היא הנסיעה. דבר זה מבהיר – אם נראה זאת מהכיוון ההפוך – עד כמה מביכה היא המחשבה לרצות לרכוש מזכרת מן המזרח הרחוק, לאחר מעשה, "מעבר לפינה", בין אם כתוצאה משכחה, ובין משום שהחשיבות של רכישת מזכרת לא הייתה ברורה כל צרכה.

תהיה הנסיעה שלנו למקום זה או אחר, אנו נוהגים להביא ממנה משהו מוכר – עובדה שאנו נוטים להתעלם ממנה בלהט ההתלהבות של הגילוי, עובדה שהפרדוקס הטמון בה, אם נסתכל בו בפיכחון, ירפה את ידינו ויגרום לנו להתאכזב עד מהרה. עלינו לזכור שמזכרת עשויה לפעול את פעולתה אצל המקבל, כשהיא מכילה מספיק מן המוכר. הטוב ביותר יהיה כאשר היא מגלמת בדיוק את מה שהאדם תיאר לעצמו על אודות אותו המקום מאז ומתמיד. מצד שני, אצל הנוסע, מתחזק המניע לרכוש מזכרות בייצור המוני כי עומס החוויות לא מותיר לו אנרגיה לחפש משהו מקורי כדי להביאו כמתנה.

במילים אחרות: האדם הניצב בפני הברירה להביא "הכל", או – דבר שהוא בלתי אפשרי – לא להביא כלום, נמשך, במקרה הטוב, ובהכנעה מסוימת אל המזכרת המוכנה – המאחדת את שתי הקצוות הללו ללא מאמץ.

גורם המכביד על ההשפעה הקלאסית של המזכרת היא אכן ההתדלדלות של הייחוד המקומי בשל הדינמיקה של הגלובליזציה. זו גורמת לא רק להיעלמות המאפיינים הייחודיים של המקום, אלא גם של המקום עצמו. אם נלך בעקבות האבחנה הזאת נראה את העולם כולו שרוי בתהליך של היעלמות, המדובר באותו עולם, שמנקודת ראות אירופית הצטיין בסימני היכר אקזוטיים.

המצב שונה לגבי "המזכרת הסנטימנטלית" שאיום היעלמות הנשקף לה אינו שונה מזה הנשקף לנו עצמנו. זו עשויה להיות נחמה ומכל מקום היא מכילה הבטחה – הנובעת מסוג המזכרת הזו – שמקור ההבטחה וההוכחה היה טמון, לפחות הפעם, באני העצמי.

ועם זאת המוטיב של הנסיעה קיים גם כאן, שכן גם מזכרת זו תהיה חסרת משמעות ללא תנועה, לפחות תנועה של המחשבה. אך כאן אין המדובר בראש וראשונה בחשיבה אלא בשקיעה במחשבות, ואז משהו או מישהו צף ועולה במחשבותיו: "sub venire" לעלות במחשבה, נאמר בלקסיקון, כיצד אפשר לדמות זאת?

מחשבות ה"הצצות ועולות" באדם אינן מציגות תביעה אובייקטיבית כלפיו, אלא הוא מרגיש כיצד הוא עצמו או משהו נכנס בו, בכך מדובר. אדם חש איכשהו שהמחשבות מתקרבות עוד לפני שהן מתנחלות בו – רגע רב הראה מאין כמוהו, אבל רגע שברירי הנזקק שוב ושוב לזיכרון, גם במובן של המזכרת,

המכונה "סובניר סנטימנטל". מכאן ניווכח שלנסיעות ערך עצמי, כאשר זיכרונות מסוגים שונים ומזמנים שונים מצטלבים, וממש שואבים את הנוסע מידי פעם אל הלא-מודע והוא הולך שבי אחריהם, ללא כל כוונה או מטרה. באורח מוזר למדי נהוג לתאר בדיעבד נסיעות מסוג זה כאילו היעד החידתי שלהן הושג ואפילו למעלה מכך.

במקרים אחדים – למשל ברעיונות שנהפכו לאובייקטים – עקבות התנועות הללו גלויים אף לעינו של המתבונן מן הצד, ובדמותם זו הם מתאימים לשמש כמתנות, חידות וציונים של רגשות.

אליזבת לושסי

